

Botemedel för sjukdom och trollytg

I vår traditionscirkel har vi bl a talat om botemedel förr i tiden för folk och få. Det blev ett vidlyftigt ämne och är säkerligen ännu inte uttömt. Det fanns "kloka gummor" då för tiden, och gubbar med för den delen, typ Bersockengubben från Lima. Särskilt hans liniment var uppskattat och eftersökt. "Han använde dekokter av läkeörter samt djur-extrakt, vid behov också den viktiga tillsatsen av magi", enligt en sagesman. Den medicinen användes nog av alla de berörda. Intuition och gott förstånd var viktiga ingredienser, plus lite god tro.

Stina-Lisa från Vika som var verksam här i början på 1800-talet var inte bara "klok gumma" utan en efter den tiden utbildad sjuksköterska och inleder därmed den långa raden av sådana duktiga och kloka kvinnor som "Stjiner Ann", barnmorska, Hinders Stina och "systrarna" Märta. Ett betvingat trösteord blev: "Ä bi full nå råd, bar Stina-Lisa kum!" Hennes historia ska inte skrivas här, men hon kom från Värmland och blev genom gifte bosatt i Vika. På vissa bestämda dagar och tider kom hon över till Soll, och då samlades stugan full. Hon tog inte betalt för sina tjänster i pengar utan i säd, bröd, kött, o dyl. Hon slog åder, utdelade kådplåster, sög ut sjukt blod med "kupp-glas" och smorde mot "riset" el "engelska sjukan", som var en bristsjukdom, numera sällsynt. Vad ris-smörjan innehöll var väl en hemlighet, men man nämde "inmat av tre kräk", vitlök m m. Man fick inte byta kläder men gå varmt klädd och ofta inta varm, flytande föda. Säkert rådde

hon också till att fortsätta använda *byrtje*, björksav, och avkok på späda asptelningar som stärkande medel. Man var tydligen *på väg* mot våra dagars sjuk- och friskvård.

Min första bekantskap med gamla tiders huskurer gjordes när jag som barn år 1910 kom till Soll. ”Gambel Kari”, f 1828, som ”djick mylä”, d v s vistades en månad i taget hos vart och ett av sina barn, hade kommit till gården, och nu hade hon fått ont i magen. Hon skulle botas genom att man skulle ”bränn stjrvo”. Hon beordrade de anhöriga att lägga henne på ett stort bakhord, och där låg hon nu med den bara magen högt i vädret. Sen skulle man ta en lintapp av blån och lägga på magen och tända på, och när den börjat brinna skulle man stjalpa en bukting kopparkruka över. Lågan slocknade väl snart av syrebrist, men magen drogs av luftförtunnningen upp i kukan en bit. Huden på magen hann inte bli bränd men rodnade. — Vid senare eftertanke undrade jag om jag verkligen kunde minnas rätt, men Fräs Maria sa att så gjorde man ofta med hennes mor, så det var ett vanligt sätt att ”bota” ont och lindra värk, särskilt i bröstet. — Man kunde också, t ex vid gallbesvär, ta ett litet ljus och sätta på en brödbit, sätta brödet på magen och tända ljuset, varefter man stjalpte över ett dricksglas. Då ljuset slocknade hade magen dragits upp i glaset en bit och värken förhoppningsvis avtagit, berättar Påls Sigrid.

Ett sätt att lätta på trycket var också det som användes av stenåldersfolket vid trepanering, man borrade hål i hjässbenet som på Ura-Kaipas tid. (Se Heidenstam: ”Svenskarna och deras hövdingar”) — Bruter Anders berättar om ett makabert sätt som användes i Måsgården, där en man hade svår huvudvärk och betedde sig konstigt. Man tog en *kasjett* (lädermössa med plös), beströk den invändigt med beck och tryckte ned den på den skopklippes hår och huvud. Sen ställde man mannen på ett säte och fäste kasjetten i taket. Så knuffade man undan sätet, och där blev mannen hängande, tills håret eller becket behagade lossna. Om han blev botad förmåler inte historien, inte heller om det i så fall berodde på chocken eller trycklätnaden. — Senare användes för samma ändamål en apparat bestående av en sugkopp med pump, som lånades från Bromansgård i Ryssa.

Ett botemedel mot sår som inte ville läka, t ex bensår, var att ”*kasta*”. — En torsdagskväll vid nymåne skulle två personer, alldeles tysta hela tiden, ta vatten i en skopa och gå in i en smedja, sätta skopan i här-

den och blåsa med pusten i skopan. Med det vatten som ev blev kvar i skopan skulle man tvätta såret och därefter gå till en korsväg (baklänges, säger somliga) vända sig åt norr och kasta tvättvattnet över vänstra axeln, därefter gå tillbaka baklänges och inte vända sig om under hela tiden, allt under fullständig tystnad. — Allt var förbundet med så många bestämmelser, att om man inte lyckades med kuren kunde man alltid skylla på att man glömt något. Den sista jag hört som använt den var Olans Maja i Gesunda år 1910, men med obekant resultat.

Då var det bekvämare att använda urin av något slag. — ”Je matstjed bråjdpiss, ä e bra mot knåjlär ä, — fö dân så e goför få tag i ä!” sa en gammal kvinna i Ryssa. (Brudpiss, det är bra mot bölder det, — för den som lyckades få tag i det!) Men annars gick det bra med ”erå-piss”, (har-piss). Man gick ut i skogen och sköt en hare, tog den i bakfötterna och bar den upp och ner, när man gick hem. Sen var det bara att hålla haren över en skål och låta det rinna ur honom, säger Sarjons Lars som sett hur det gått till hos Margit och Sörbu Lars. ”Jag har själv haft en humletuppa blött i harpiss i örat, när jag hade örvärk.” — Och Ewald berättar, att vid små huggsår och andra sår som man fick i skogen använde man urin att tvätta såren med, det ansågs mera bakteriefritt än källvatten.

En av våra välutbildade sjuksköterskor berättar att hon, när hon var gravid, använde sin urin att vattna fönsterväxterna med. Hon talar lärt om tillväxthormon o dyl som vi andra inte förstår, men faktum är att hon aldrig haft så vackra och livskraftiga fönsterblommor som då.

Bra medel mot svårläkta sår var också mögel från väggen bakom bakugnen, säger Bälter Kisti, och spindelväv, ”djörg-net” är ett gammalt medel både mot sår och att stoppa blödning. Var det någon som andades om mögelmedlet Penicillin? — Men i lättare fall och färskare sår räckte det med att man band över ”lätjblad” (groblad). Svingalla hjälpte mot förfrysning, och dyvelsträck (köptes på apotek) mot bröstvärk. Sol Anna körde med ”re-fan”, renfana, åt sina barn, en knapp i tanden vid värk, och vid ont i magen skulle de sväljas hela.

Ett vanligt sätt att bota utslitna leder var att ”ågg knarrn”. Man lade den onda handleden eller knäet på en stubbe, och en annan stod med en yxa och högg korsvis (sju gånger) över den onda leden, allt medan han upprepade: ”I ågg knarrn frå lidn å nidi vidn.” — Lök Ull var ängslig

①

Teckningar:
Sverker Ek

②

och ropade: ”Ågg rätt! Ågg rätt!” och ett tu tre slant yxan — eller Lök Ull ryckte till — och han blev huggen i armen.

Mot värk fanns många botemedel. Bistick var bra: Håll Lars 7 — 8 bin i byxorna mot värk, Sarjons Lars låg på en påse ”vårm-gras”, ormbunke i sängen. Vid värk i knäna doppade Gambel Anna svartull i sillake och band på. Kox Anders höll sig frisk genom att lägga sin smörgås med smörsidan ner på en myrstack en stund, innan han åt upp den. Men han hade ju sina speciella botemedel. ”En gång var jag sjuk. Då gick jag till ”spectorn”, och av honom fick jag en femkrona för att fara till Falun till doktorn. Men jag gick till Vinäs och söp opp den, — och blev bra!” — Mot magont användes även ”teisber”, tibast. Hinders Mats, som jag fått min buske av, använde ett bär vid magbesvär. Bären är mycket giftiga: en vuxen säges dö av nio bär och ett barn av fem, så man bör inte låta den växa i barnrika områden, hur vacker den än är, när den blommar på bar kvist med sina rosa blommor rakt ur snödrivan tidigt om våren.

— Ett särskilt kapitel var trolldoms- och kärleksörterna. Vi har hört historien om modern som kom till sin dotter i fäboden, där hon var ”gäskall”, vallkulla. Dottern var alldeles kollrig och berättade att rådn-pojken ville gifta sig med henne. Modern anade oråd och tog kontakt med pojkens mor, skogsrådet. Det var inte svårt, eftersom skogsrådet hoppades snart få komma in i släkten. Modern klagade över att deras tjur for efter hennes kviga och frågade om bot. ”Tag tidebast och vänderot och ge kvigan!” sa skogsrådet. Modern gjorde så, men gav flickan det i stället, och flickans håg vändes från skogsråpojken. Men skogsrådet som hade hoppats få flickan till sonhustru blev arg och uppsökte modern. — ”Tidebast och vänderot, tvi mej som rådde dej denna bot!” utbrast hon. — Just dessa örter, och särskilt vänderoten, *Valeriana*, betecknas i gamla örtaböcker som lugnande medel, särskilt vid hallucinatoriska tillstånd.

Man kan fråga sig om inte flickan smakat på brygden av *getpors*, skvattram. Man gav en dekokt på sådan för att pigga upp korna om våren, och särskilt om de var svältfödda och därför inte blev brunstiga. Jag har själv som barn fått springa omkring i skogen för att samla *getpors* att koka och ge åt korna. Men den hade också en känd hetsande effekt. Signaturen HEWE skriver:

”Det faktum att älgoxarna förtära skvattram under parningstiden lockade två tyska ve-

tenskapsmän att försöka utröna drogens inverkan på människan. Prof Schultz berättar att den åstadkom långvariga och besvärliga sexuella verkningar och gav fantastiska och erotiska drömmar, som störde nattron.”

Man kan undra om inte skvatramsdrogen rent av användes som knark ibland och kan ge en förklaring till de många och varierande berättelserna om förtrollande vallkullor.

Ett annat uppskattat och använt kärleksmedel var *ekunepel*, en underjordisk röksvamp, som man kan finna särskilt under enbuskar i Ekunbjer, i Umsi och lite varstans. Troligen var det Hjortsvamp, en tryffel-svamp som allmänt använts som afrodisiaka, kärleksmedel, och sitt Soll-namn hade den nog därav att man trodde det var ett slags äpplen, som ekorren gömt i jorden för vinterbehov. Det svarta innanmätet användes att svärta sulkanten på söndagsskorna med. Därtill hade man en särskild trästicka, berättar Håll Albert som har bevarat en sådan. Och säkert hoppades de unga männen därigenom få en särskild makt över flickornas hjärtan. Men svampen användes också som medicin, särskilt åt korna som inte blev brunstiga. — Det hände att skogsarbetarlaget ville skoja med en kvinna. Ryss Oskar har berättat att Buslas Ull bytte ut hennes kaffekopp mot en med tillsats av ekunepel. Till svar på frågan hur hon reagerade får man bara ett förläget fniss. Förmodligen var inte de unga kvinnorna så aningslösa som man hade hoppats, då de smakade på det konstiga kaffet.

En annan trolldoms- och kärleksört, som man finner särskilt i avlägsna fäbodrar, är *Mästerrotten*, Peucedanum ostruthium. Den var verksam som läkeört och hör egentligen hemma i Alperna men lär ha hitförts av munkar till klostrens örtagårdar. Linné påstår att den kan bota allt, från snuva till frossa. Men framför allt användes roten till afrodisiaka, sexualstimulerande medel att öka männens potens. Därför måste den odlas undanskynd, om man skulle få ha den kvar. Ett kraftigt exemplar fann jag på en gammal f d kålsäng i skogen mellan Övre och Nedre Lövsberg, men man kan finna den på avlägsna platser även i andra fäbodrar.

Under olika tider hade man olika teorier om läkemedel. Under 1500-talet hade man *signaturläran*, om en växt hade en likhet eller ett signum med ett organ, så kunde den också bota sjukdom i detta. Så användes t ex *Lungmossa* el Islandslav som medel vid bröstsjuka. Lungmossans förgreningar liknade ju lungblåsorna, och den var allmänt använd under nödtider malen som tillsats i vanligt mjöl.

— Att ont ska med ont fördrivas visste man också, och så använde man råttgift i kaffe som bot mot ”rivä”, blindtarmssmärter, och mot bölder, som tycks ha varit ett vanligt syndastraff.

Att läkedom kunde utvinnas ur läkeböcker förstod man. Men en gång hade Johan Jönsson frågat Olans Margit varför så många värdefulla böcker var utan pärmarna. Jo, de hade hackat pärmarna och gett korna i ”lati bytto”, hackelseblandningen i byttorna, när korna var sjuka. Visdomen i böckerna fick korna tillgodogöra sig på sitt eget sätt.

Det nyfödda barnet måste man vara särskilt aktsam om. Badvattnet efter den lilla fick inte slås ut utan skulle hållas i ett särskilt håll i stuggolvet invid muren. Ett sådant har funnits i Krångstugan på Hembygdsgården, berättar Sven Hinders. Och elden fick inte slockna på härden, för när barnet var döpt. Annars kunde barnet av onda makter, som kom genom skorstenen, föras till Blåkulla och märkas där av Den Onde.

Med rågens införande, främst på rågfallen, kom också *mjölkdrygan*, en svampbildning som ser ut som ett stort, mörkt korn i rågaxet. Den visade sig ha både goda och onda egenskaper. Man kunde plocka ur kornen och sälja dem på apoteket. Och man kunde använda dem som fosterfördrivningsmedel, men om barn fick mat av mjöl med sådana i, så kunde de bli missbildade. — Till sist skall nämnas den tidens preventivmedel, som veterligen inte hade några skadliga biverkningar. — Fäbodkullorna låg om natten i vitsärken, en vid, rynkad linnekjol med bod, livstykke, och knäppt fram med ett sprund. Men om lördagsnatten, då pojkarna från bygden kom på besök, då måste de ha *stjimpo*, det stora stadiga läderförklädet på sig också! allt enligt Djus Margit.

Den goda regeln var: Man tar det man har och gör så gott man kan!

Lilly Sterner-Jonsson